

فهرست مطالب

۱۱	بخش اول : مفاهیم و کلیات
۱۲	مقدمه
۱۲	اول: تعریف تحقیق و پژوهش
۱۳	دوم: تعریف روش تحقیق (METHODOLOGY)
۱۳	سوم: هدف تحقیق
۱۳	چهارم: فواید تحقیق
۱۴	پنجم: مشکلات تحقیق
۱۴	ششم: ویژگی های یک اثر تحقیقی
۱۴	هفتم: ویژگی های محقق و پژوهشگر
۱۴	عقلی و علمی
۱۷	روانی و اخلاقی
۱۹	چیستی پژوهش و روش شناختی آن
۲۱	نمونه هایی از تعریف پژوهش
۲۲	ارکان پژوهش
۲۳	پردازش اطلاعات
۲۵	انتظام
۲۶	تعلق به گستره خاص
۲۸	ایهام حصرگرایی روش شناختی
۲۸	هویت جمعی و تاریخی پژوهش
۲۹	نوآوری
۳۱	جهت گیری پژوهش

۳۳	بخش دوم: انتخاب موضوع، مسأله یا متن
۳۴	مسئله پژوهشی
۳۴	ویژگی‌های «پژوهش مسأله محور»
۳۵	موضوع پژوهشی
۳۵	متن پژوهشی
۳۵	یادآوری
۳۵	ویژگی‌های مسأله، موضوع و متن
۳۶	اول: مربوط به خود مسأله، موضوع و متن
۳۷	دوم: مربوط به پژوهشگر
۳۸	منابع کشف مسأله پژوهشی
۳۹	مراحل کار در فرایند پژوهش
۴۱	ویژگی‌های اطلاعات شایسته
۴۱	۱) اطلاعات مرتبط
۴۳	۲) اطلاعات کافی و کامل
۴۴	۳) اطلاعات صادق
۴۵	۴) اطلاعات دقیق
۴۵	۵) اطلاعات واضح و متمایز
۴۵	۶) اطلاعات نو
۴۶	۷) اطلاعات مستند
۴۸	۸) اطلاعات مستدل
۵۱	بخش سوم: اهمیت پژوهش مسئله‌محور و تفاوت آن با تحقیق موضوع‌محور
۵۴	تتبع موضوع‌محور و پژوهش مسئله‌محور
۵۷	کارآیی و اثربخشی تحقیق مسئله‌محور
۶۰	ویژگی‌های مسئله
۶۲	فرآیند عملیاتی طرح مسئله
۶۳	۱. مواجهه با مشکل
۶۳	۲. تبدیل مشکل به مسئله
۶۴	۳. تدوین فرضیه
۶۴	۴. آزمون فرضیه

فرآیند تشخیص مسئله	۶۴
۱. تجزیه مسئله	۶۴
مواضع ترکیب سؤال	۶۵
۲. تشخیص القاکننده بودن مسئله	۶۶
۳. تعیین سنخ مسئله	۶۷
۴. تحلیل ساختار منطقی مسئله	۷۰
۵- چشم مسئله یاب	۷۱
بخش چهارم: تهیه طرح تحقیق	۷۳
فواید طرح تحقیق	۷۴
مراحل طرح:	۷۴
انواع روش های تحقیق	۷۹
تقسیم بندی روش تحقیق بر اساس نگرش ها	۷۹
تقسیم بندی روش تحقیق بر اساس راهبردها	۷۹
تقسیم بندی روش تحقیق بر اساس راه کارها	۸۰
بخش پنجم: جمع آوری اطلاعات	۸۵
روش کتاب خانه ای	۸۶
یادداشت برداری	۸۶
انواع یادداشت	۸۶
روش میدانی	۹۲
بخش ششم: نگارش و تدوین	۹۷
الف. از جهت محتوایی	۹۸
ب. از جهت شکلی	۹۸
ج. شیوه تنظیم پاورقی ها	۹۸
د. فهرست منابع و مآخذ	۱۰۰
هـ. ویراستاری	۱۰۱
اقسام ویرایش	۱۰۲
الف. فنی	۱۰۲
ب. محتوایی	۱۰۲

- بخش هفتم: تنظیم، آرایش و قرار دادن در قالب یک پژوهش ۱۰۳
- الف) عناوین قبل از متن اصلی تحقیق ۱۰۴
- چکیده ۱۰۴
- محتوای چکیده ۱۰۴
- ب) عناوین و جزئیات متن اصلی ۱۰۵
۱. مقدمه ۱۰۵
- پیش‌گفتار ۱۰۶
۲. بخش‌ها و فصل‌ها ۱۰۶
۳. نتیجه‌گیری ۱۰۶
- ج) عناوین و جزئیات بعد از متن اصلی ۱۰۷
۱. فهرست منابع و مآخذ (کتاب‌نامه) ۱۰۷
۲. کتاب‌شناسی ۱۰۷
۳. ضمائم ۱۰۷
۴. سایر موارد ۱۰۷
- پایان‌نامه و جلسه و دفاعیه ۱۰۹
- پایان‌نامه ۱۱۰
- تعریف ۱۱۰
- استاد راهنما ۱۱۰
- استاد مشاور ۱۱۱
- مهارت‌های مورد نیاز محقق ۱۱۱
- موانع موثر در تدوین رساله علمی ۱۱۱
- جلسه دفاعیه ۱۱۲
- روش ارائه رساله و دفاع از آن ۱۱۲
- معیارهای لازم یک رساله خوب ۱۱۳
- شیوه‌نامه مقاله‌نویسی ۱۱۳
- انواع مقاله ۱۱۳
- مراحل نگارش مقاله ۱۱۴
- چکیده ۱۱۵

بخش اول :

مفاهیم و کلیات

مقدمه

یکی از مسائل بنیادی در جامعه امروز، تحقیق و پژوهش است که در پیشرفت حیات علمی انسان نقش بسیار تعیین کننده‌ای دارد. و البته تحقیق و پژوهش نیاز به ثبت و نگارش در یک اثر مکتوب دارد و آن در صورتی جایگاه واقعی خود را می‌یابد که «اصول تحقیق و شیوه نگارش» در آن رعایت شود؟ ما در این کتاب در صدد بیان آن می‌باشیم.

نگارنده یک اثر پژوهشی به طور کلی باید ۵ مرحله اساسی را پشت سر بگذارد

۱- انتخاب موضوع

۲- تهیه طرح تحقیق

۳- جمع‌آوری اطلاعات

۴- نگارش و تدوین

۵- تنظیم و قرار دادن در قالب یک پژوهش

قبل از پرداختن به این پنج مرحله در این بخش چند نکته به عنوان مقدمه لازم است به آن‌ها پرداخته شود.

اول: تعریف تحقیق و پژوهش

پژوهش و تحقیق در لغت یعنی جستجو کردن،^۱ واری کردن، کشف حقیقت و به کنه حقیقت امری رسیدن، بررسی، مطالعه، تفحص و تتبع و معادل عربی آن «بحث» است که در لغت به معنای جستجوی چیزی است.^۲

در اصطلاح کوششی علمی و اندیشیده توأم با طرح و نقشه برای کشف حقیقتی مجهول است. برخی تحقیق و پژوهش در علوم جدی (تجربی) را تبعی منظم در پدیده‌های عینی به منظور حل مسأله و عرضه نظری (قانون) علمی دانسته‌اند.^۳

اما آن چه در عرف اهل پژوهش در علوم قدیم از جمله علوم اسلامی معهود است تبعی منظم در متون علمی به منظور احیا یا خلق یک اثر. پس برای این که تعریف شامل همه انواع تحقیق

۱. محمد معین، فرهنگ فارسی، ذیل تحقیق و پژوهش.

۲. ابن منظور، لسان العرب.

۳. عزت الله نادری و مریم سیف نراقی، روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی.

شود بهتر است این گونه تعریف کنیم: گردآوری اطلاعات و پردازش آنها - که همه انواع تحقیق را شامل می‌شود از قبیل:

ترجمه (بازآفرینی یک اثر به زبان دیگر)، تصحیح (احیای یک اثر کهن)، تفسی (بیان مراد متن) استنباط (استخراج حکم شرعی از ادله شرعی از جمله متون دینی)، شر (توضیح متن یک اثر)، نق (بیان محاسن و معایب یک چیز) و

چه این که ممکن است در تمام پژوهش‌ها مسأله یا مسایلی حل گردد اما در همه آن‌ها مسأله یا مسایل خاصی محور پژوهش قرار نمی‌گیرد مثل آن جایی که یک اثر، تصحیح یا شرح و یا نقد می‌شود. بنابراین هر پژوهش لزوماً مسأله محور نیست.^۱

پس تحقیق و پژوهش عنوان یکی از فعالیت‌های علمی انسان است و در صورتی نتایج آن می‌تواند با ارزش و معتبر باشد که با روش و شیوه‌های خاصی انجام گیرد.

دوم: تعریف روش تحقیق (Methohology)

چگونگی گردآوری اطلاعات و پردازش آن‌ها به منظور انجام کاری نو بر روی متن یا موضوعی کار نشده یا حل مسأله‌ای حل نشده.

روش تحقیق منطبق تحقیق دانسته شده است یعنی هم‌چنان که منطق قوانین را برای درست فکر کردن به دست می‌دهد روش تحقیق نیز قواعدی را برای درست تحقیق کردن عرضه می‌کند.^۲

سوم: هدف تحقیق

پاسخ‌گویی به یک مسأله یا حل یک مشکل.

چهارم: فواید تحقیق

۱- پاسخ‌گویی به حل مشکلات فردی و اجتماعی

^۱ جعفر نکونام، روش تحقیق با تأکید بر علوم اسلامی، ص ۲.

^۲ همان، ص ۳ و ۴.

- ۲- جمع‌بندی مطالب پراکنده مورد مطالعه
- ۳- آمادگی بیشتر در کلاس درس برای شرکت در مباحث و تشویق دیگران به ویژه استاد برای مطالعه و آمادگی بیشتر

پنجم: مشکلات تحقیق

- (۱) کمبود منابع و مآخذ علمی؛ (۲) موانع اجتماعی از قبیل آداب و رسوم مردم؛ (۳) موانع سیاسی برای کشف و اعلان حقیقت؛ (۴) کمبود امکانات اقتصادی.

ششم: ویژگی‌های یک اثر تحقیقی

۱. محتوای خوب و سودمند؛ ۲. منطقی بودن؛ ۳. تناسب با مخاطب؛ ۴. سادگی و روانی؛ ۵. اختصار؛ ۶. وحدت موضوع و یکنواختی در آهنگ.

هفتم: ویژگی‌های محقق و پژوهشگر

- ویژگی‌های ذاتی یا اکتسابی که باید پژوهش‌گر داشته باشد، به دو دسته تقسیم می‌شود:
۱. عقلی و علمی؛ ۲. روانی.

عقلی و علمی

به برخی از این ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم:

۱- نبوغ، تیز هوشی، نکته‌سنجی و نقادی

هوش و نبوغ نوری است که به زوایای تاریک اطلاعات افکنده می‌شود و آن‌ها را روشن و آفتابی می‌کند. محقق باید نکته‌سنج و نقاد باشد، نباید به نقل مطالب اکتفا کند بلکه آن را باید نقد و بررسی کند.

۲- کنجکاوی، پرسشگری و تردید افکنی

محقق نباید در برابر اوضاع و احوال و نیز اقوال و نظرها منفعل و صامت باشد بلکه همواره از چند و چون آن‌ها بپرسد و در صحت آن‌ها تردید کند مگر وقتی با دلایل و شواهد روشنی صحت آن‌ها به اثبات برسد. پرداختن به نقد آثار و دیدگاه‌ها و استمرار در آن می‌تواند پژوهش‌گر را منتقدی توانا بسازد.

۳- حقیقت‌جویی، آزاد اندیشی و تعصب‌گریزی

پژوهش‌گر دنبال حقیقت است لذا تقلیدهای کورکورانه و عوامانه در او راه ندارد و بر اقوال بزرگان و یا نظریات شخصی جمود و تعصب ندارد.

۴- نو اندیشی، نو آوری و تحجر‌گریزی

پژوهش‌گر تنها به گردآوری اطلاعات نمی‌پردازد بلکه آن‌ها را چون مواد خام به کارخانه ذهن می‌دهد تا از رهگذر ژرف اندیشی بر روی آن‌ها محصول جدیدی به بازار دانش عرضه کند و اشراف و تسلط علمی به همه اطلاعات لازم درباره موضوع کافی نیست. بلکه لازم است حداقل بیان جدیدی از یک نظریه کهن یا طرح یک سوال و شبهه نو و لااقل تبویب و ترتیب جدید در مباحث کهن به دست دهد.

۵- جزئی‌نگری، ژرف اندیشی و فهم عمیق

پژوهش‌گر مبهم اندیش و کلی‌گو نیست بلکه روشن اندیش و جزئی‌نگر است. او موضوعی جزئی و محدود را برای تحقیق برمی‌گزیند و درباره آن می‌اندیشد تا ابعاد و زوایای پنهان را آشکار کند. پژوهش‌گر، ژرف اندیش و دارای فهم عمیق است و از این طریق چه بسا از یک خبر و نظر چندین مطلب تولید می‌کند.

۶- همه سو نگری و فهم وسیع

پژوهش‌گر به همه ابعاد در زوایای موضوع به دقت می‌نگرد و تمام جوانب آن را مورد مطالعه قرار می‌دهد و به تمام اقوال و دیدگاه‌های مهم درباره آن اعم از موافق و مخالف توجه می‌کند و همه جوانب مثبت و منفی را می‌پاید و از رهگذر آن به ارزیابی و قضاوت علمی و بی‌طرفانه دست می‌یابد.

۷- توانایی تداعی معانی و حدس و تعمیم

پژوهش‌گر برای به دست دادن قانون علمی چندان نیازی به استقرای کامل ندارد و چه بسا با بررسی ژرف یک مورد و کشف خصلت ذاتی‌اش می‌تواند به یک تعمیم برسد و آن خصلت ذاتی را به مورد مشابهش تسری و تعمیم دهد.

۸- تمرکز فکری

پژوهش‌گر باید فکر متمرکز داشته باشد چون تمرکز فکر با خلاقیت همراه است. بیش از یک شغل به تمرکز فکری او لطمه می‌زند و حتی اگر در یک شغل حجم کارهای خود را زیاد کند مزاحم تمرکز فکری است و شغل او هم باید با فضای پژوهش او هماهنگی و سنخیت داشته باشد.

۹- وحدت و انسجام فکری

پژوهش‌گر تناقض‌اندیش نیست و میان اندیشه‌ها و مطالبش ناسازگاری و ناهماهنگی وجود ندارد چون اندیشه‌هایش را خود تولید کرده یا از دیگران گرفته ولی به قدری دخل و تصرف کرده که به چیز دیگری تبدیل شده است لذا بر اندیشه‌هایش اشراف ذهنی دارد و می‌داند چگونه آن‌ها را سامان دهد.

۱۰- توانایی و تسلط علمی

پژوهش‌گر به لحاظ علمی توانمند و غنی است و این توانایی به صورت‌های گوناگونی بروز می‌کند:

- انتخاب موضوع شایسته پژوهش

- به سادگی تسلیم دیدگاه‌های گذشتگان نمی‌شود اگر چه از مشاهیر باشند تا این که بررسی کند صحت و سقم آن را بفهمد و ممکن است دیدگاه آن‌ها را بپذیرد یا نپذیرد و ممکن است در آن‌ها دخل و تصرف کند و در یک قالب جدید ارائه کند.

- بیان ساده و رسا و دور از تکلف و فضل فروشی

تسلط علمی بر اثر مطالعه، تدبر و تتبع و تدریس طولانی در رشته تخصصی خاص حاصل می‌شود. علم کسانی که به رشته‌های متعددی روی می‌آورند و به طور سطحی و دائره‌المعارفی مطالعه می‌کنند اغلب بسان دریایی است که یک وجب عمق ندارد و چون اظهار نظر کنند از خطا و لغزش ایمن نیستند.

۱۱- تتبع‌گری و مطالعه گسترده

او تمام منابع و اطلاعات مرتبط با موضوع را جمع‌آوری و مطالعه و بررسی می‌کند چون بر اثر مطالعه آثار گوناگون است که خلاءهای پژوهش شناخته می‌شود تعارض‌ها و تهافت‌های اطلاعات، مکشوف می‌شود و سوالات علمی و پژوهشی سربرمی‌آورد لذا:

- باید از منابع دست اول استفاده کرد مگر این که موجود نباشد.
- هر چه منابع بیشتر باشد ارزش علمی پژوهش بیشتر است.
- حتی الامکان برای هر نقلی چند منبع ذکر کند.

۱۲- آشنایی با روش‌های تحقیق

پژوهش‌گر با همه روش‌های تحقیق آشناست و به گونه‌ای منظم و تعریف شده و روش‌مند به تحقیق می‌پردازد: کتابخانه‌ای، میدانی و...

۱۳- آشنایی با ابزارهای تحقیق

پژوهش‌گر باید با ابزارهای تحقیق از قبیل رایانه، نرم‌افزارهای پژوهشی، شبکه جهانی اینترنت و... آشنایی داشته باشد. این آشنایی سرعت کار پژوهش‌گر را بالا می‌برد مثلاً در انتخاب موضوع مناسب تحقیق، یافتن منابع تحقیق، یادداشت برداری از منابع، حروف چینی، غلط‌گیری، ویرایش، تجدید نظر مکرر و...

۱۴- آشنایی با زبان‌های بیگانه

روانی و اخلاقی

در اینجا به برخی از این ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم:

۱- آسوده‌خاطری و جنجال‌گریزی

روان آشفته و آکنده از دل مشغولی‌ها و دل نگرانی‌ها توان فکر کردن و پژوهش‌گری ندارد. از جنجال و جنجال‌آفرینی باید گریزان باشند. لذا او نتایج پژوهش خود را در محافل علمی نظیر کرسی‌های نظریه‌پردازی و همایش‌ها و مجلات علمی مطرح می‌سازد و در میان محافل عمومی و جنجال‌زا نمی‌برد و بر سر منابر و در روزنامه‌ها عرضه نمی‌کند و نیز بیان پژوهش‌گر رسمی و غیر احساسی است. نقد و رد سخنان دیگران را با احترام بیان می‌کند.

۲- ساده زیستی و قناعت پیشگی

محقق باید قناعت‌پیشه باشد چون اگر قناعت نکند مجبور است برای زندگی خود درآمد زیادی کسب کند و لازمه آن داشتن چند شغل است در این صورت دیگر نمی‌تواند تمرکز فکر داشته باشد و بدون تمرکز فکر هیچ گره علمی باز نمی‌شود.

۳- اعتماد به نفس و شجاعت

اولاً: تحقیق، کاری سخت و چالش برانگیز و درد سر آفرین است چون گاهی لازم است در نظراتی که شهرت و قداست دارد تردید افکنده شود.
ثانیاً: سختی‌ها دارد چون باید مراحل مختلفی را بگذراند.
ثالثاً: گاهی نوشته‌اش با نقد و طرح و ایراد و اشکال از سوی دیگران روبه‌رو می‌شود.
این امور نیاز به داشتن اعتماد به نفس و شجاعت لازم دارد.

۴- پشتکار و خستگی ناپذیری

پژوهش بدون تلاشی مستمر و خستگی ناپذیر نتیجه بخش نیست. کسی که راحت‌طلب، عافیت‌طلب، زود رنج و نا شکیباست نمی‌تواند پژوهش‌گری موفق باشد البته استراحت و تجدید قوا هم لازم است.

۵- سعه صدر و قدرت تحمل مخالف

محقق به مخالف احترام می‌گذارد و با احساسات با او مواجه نمی‌شود با استدلال با او سخن می‌گوید او از مطالعه یا شنیدن سخن مخالف بر نمی‌آشوبد بلکه با آرامش کامل و متانت تمام مطالب نقد را با دقت می‌خواند و می‌شنود آن‌گاه با آرامی پاسخ می‌دهد.

۶- فروتنی و تکبر‌گریزی

محقق حتی اگر خود را آگاه‌تر از دیگران دید فروتنانه رفتار می‌کند و بر آنان فخر نمی‌فروشد.

۷- نظم و انضباط کاری

پژوهش‌گر در همه کارها از جمله در کار پژوهش فردی، منضبط و منظم است. در نگارش پژوهش حاشیه‌پردازی نمی‌کند و به مباحث بی‌ربط به اصل موضوع نمی‌پردازد.
بیانی دسته‌بندی شده و مرتب و منظم دارد و در بیان نش پیریشانی و بی‌نظمی به چشم نمی‌خورد تبویب و فصل‌بندی مباحث او منطقی و معقول است.

۸- امانت‌داری علمی

تلاش‌ها و نظرات علمی دیگران را به خود نسبت نمی‌دهد اگر از دیگران استفاده کرده منبع آن را مشخص می‌کند در نقل اقوال دیگران دقت می‌کند.

۹- انصاف در داوری^۱

لغزش گاه‌های ممقق

عدم آگاهی دقیق از شیوه‌ها و فنون تحقیق	موقعیت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی محقق
حکومت عواطف و احساسات در تحقیق	تعصب‌ها و گرایش‌های خانوادگی، فرقه‌ای، سیاسی، نژادی و...
پیش‌داوری	حب‌ها و بغض‌ها
شخصیت‌زدگی	تاثیر اوهام و خرافات
قضاوت نادرست بر اساس شنیده‌ها	ذکر مطالب بی‌ماخذ و سند
غلو و اغراق در ستایش	تحقیر یک مکتب یا شخص

پس از بیان اجمالی درباره مفاهیم و کلیات لازم در حوزه پژوهش به چستی پژوهش و روش‌شناختی آن به صورت دقیق‌تر نظری می‌اندازیم.

چستی پژوهش و روش‌شناختی آن

شناخت هر چند اجمالی از موضوع، شرط موفقیت در هر گونه فعالیت درباره آن موضوع است. قاعده «المجهول المطلق لا یطلب» اصل روش‌شناختی مهمی است.

قرائت روش‌شناختی قاعده این است که جست‌وجو از امری که از آن تصویری نداریم و یا از آن تصور ناقصی داریم، عقیم و ناکام است. براین اساس، پیش از اقدام به یک فعالیت، باید به نقد و ارزیابی تصور خود از آن فعالیت بپردازیم. تصور ناقص و نارسا سبب می‌شود تا ابزارهای شایسته برگرفته نشود. قداماً، برحسب همین قرائت، سعی می‌کردند در آغاز هر دانشی، ابتدا به تعریف،

^۱ درباره ویژگی‌های محقق از این منابع استفاده شده است: عبدالهادی فضلی، اصول البحث، ص ۲۳۹؛ ابوالفضل ساجدی، پایان‌نامه، آغازی بر تحقیق و پژوهش، ص ۱۲۱ به بعد؛ عباسعلی، کلیات پایان‌نامه نویسی، ص ۲۷؛ جعفر نکونام، ص ۲۷ الی ۳۸.

بیان هدف و دیگر مشخصات معرفتی (رئوس ثمانیه) آن دانش بپردازند. به عنوان مثال، موفقیت در آموزش منطق، مستلزم داشتنی تصور روشن از آن و اهداف آن است.

تصور ما از یک فعالیت، نقش مهمی در انتخاب ابزارها، شیوه‌ها و روش‌های انجام آن فعالیت دارد. از آنجا که موفقیت، در گرو برگرفتن شایسته‌ترین روش‌هاست و انتخاب روش‌ها و ابزارها نیز به تصور فرد از فعالیت بستگی دارد، پس موفقیت منوط به داشتن تصور روشن و کاملی از فعالیت است. معلمی که نداند حرفه معلمی چیست و چه انتظارات و توقعاتی از معلم می‌رود، چگونه می‌تواند رسالت معلمی را با موفقیت به انجام برساند؟ مدیری که تصور دقیق و کاملی از مدیریت نداشته باشد، چگونه می‌تواند به امر مدیریت بپردازد و در آن توفیق حاصل کند؟

بنابراین، پیش از این سخن گفتن از روش‌شناسی پژوهشی، باید تصور خود از پژوهش را مورد نقد و بررسی قرار دهیم. موفقیت در تحقیق، پیش از آنکه محتاج روش‌ها و ابزارهای مناسب باشد، در گرو تصور کاملی است که محقق از آن دارد. حُسن انتخاب روش تحقیق و پای‌بندی محقق به قواعد و اصول پژوهش، در گرو تصور وی از هویت پژوهش و فرآیند تحقیق است.

هر محقق براساس تصویری که از پژوهش دارد، با ابزارها و روش‌ها مواجهه می‌کند. بنابراین، در آغاز امر پژوهش باید پرسید: تحقیق چیست و ارکان و مقومات آن کدام است؟ اما نباید بدون تأمل در تصور خویش از تعریف، به بیان چیستی پژوهش پرداخت؛ تصور ما از این سؤال چیست؟ جستار از چیستی پژوهش، خود فعالیت است به نام «تعریف»، و موفقیت آن، در گرو داشتن تصور رسا و کاملی از آن تعریف است.

پیش از اقدام به تعریف پژوهش، ابتدا باید تصور خود را از «جستار از چیستی پژوهش» روشن سازیم. پرسش از چیستی تحقیق، جستار از توقعات و انتظاراتی است که از محقق و برنامه پژوهشی می‌توان داشت، به گونه‌ای که براساس آن بتوان تمایز تحقیق را از برنامه‌های آموزشی، ترویجی و اطلاع‌رسانی به طور دقیق ترسیم کرد.

واژه‌های مطالعه و تحقیق بر بسیاری از فعالیت‌های کم و بیش مختلف اطلاق می‌شود برای مثال، در جلسه‌ها و شوراها حرفه‌ای، مانند هیئت مدیره یک شرکت، گفته می‌شود: «این درخواست، نیازمند مطالعه است» و یکی از اعضا مأمور می‌شود تا درباره آن، تحقیق کند. گاهی به صورت پراکنده مطالعه می‌کنیم و چون پرسیده شود که به چه امری مشغولیم، می‌گوییم: تحقیق می‌کنیم. معلمی برای آماده شدن جهت تدریس مطالعه می‌کند. فعالیت دانشمندی را که برای حل مسئله معینی، مطالعه نظام‌مندی طراحی و اجرا می‌کند، تحقیق می‌خوانیم. سؤال این است که آیا اطلاق واژه‌های تحقیق و مطالعه بر همه موارد یاد شده، به معنای واقعی کلمه

است؟ آیا مجازیم واژه محقق را سخاوتمندانه بر هر کسی، صرفاً به دلیل اینکه به نحوی مشغول مطالعه است، اطلاق کنیم؟

تحقیق مربوط به پایان‌نامه تحصیلات تکمیلی، اعم از کارشناسی ارشد و دکتری، کاملاً جهت‌گیری آموزشی و ترویجی می‌یابد؛ مقاله‌هایی که برای مجله علمی پژوهشی ارسال می‌شود، به لحاظ ساختاری و محتوا، همان است که در مقام تدریس القا می‌شود. منشأ همه این موارد، فقدان تصور دقیق و مشترک از پژوهش و روشن نبودن مرز آن با فعالیت‌های مشابه و متشابه است.

بنابراین، پرسش از چپستی پژوهش، جست‌وجو از مرزهای بین پژوهش از طرفی و اموری چون تفکر، مطالعه پراکنده، برنامه‌های آموزشی، ترویجی و اطلاع‌رسانی از طرف دیگر است. آیا می‌توانید پژوهش را به گونه‌ای تعریف کنید که تمایز آن از امور یاد شده ترسیم گردد؟ بیان مکتوب تصور خود از پژوهش، فرصتی برای نقد و بررسی آن است. تعریف خود را در جدول زیر بیاورید.

پژوهش:

تصور شما از پژوهش

نمونه‌هایی از تعریف پژوهش

دانشمندان در گستره‌های مختلف علمی، در بیان چپستی پژوهش، تعریف‌های گوناگونی آورده‌اند:^۱

- مجموع اقداماتی که برای کشف قسمتی از مشخصات جهان حقیقی انجام می‌گیرد.^۲
 - فعالیت منظمی که به یافتن مسائل معین می‌انجامد؛ اعم از این که حاصل آن، بنیادی^۳ یا کاربردی^۴ باشد.^۱

^۱. سرمد، زهره و همکاران، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران، آگاه، ۱۳۷۸.

^۲. مصدق، مقدمه‌ای به روش تحقیق، کرمان، مؤسسه مدیریت کرمان، ج ۱، ص ۹۳.

^۳. fundamental

^۴. applied

- فعالیتی منظم و مدوّن که به کشف و گسترش دانش و حقیقت می‌انجامد.^۲

- بررسی نظام‌یافته، کنترل شده، تجربی و انتقادی در پدیدارها که روابط احتمالی بین این پدیده‌ها با نظریه و فرضیه هدایت می‌شود.^۳

جان دیوئی در مقام ارائه «مفهوم کلی و کاملاً تعمیم‌یافته تحقیق که آن را بتوان به صورت منطقی بیان کرد» می‌گوید: تحقیق عبارت است از تغییر کنترل یا هدایت‌شده موقعیت نامعین به صورت موقعیتی که از لحاظ مشخصات و روابط، کاملاً معین و ثابت می‌باشد و در وضعی قرار دارد که عناصر موقعیت اصلی به صورت یک کل متحد تغییر یافته‌اند.^۴

از نظر عده‌ای، فعالیت‌های پژوهشی دانشمندان، در ارزیابی ادعاهای معرفت‌دارای دو معیار روایی (اعتبار) منطقی و اثبات تجربی است و این دو معیار از طریق فرآیند پژوهش به دست می‌آید. مراد از فرآیند پژوهش، برنامه دانشمندان برای تولید معرفت است که دارای هفت مرحله اصلی مسئله، فرضیه، طرح پژوهش، اندازه‌گیری، جمع‌آوری داده‌ها و تأمین داده‌هاست.^۵

ارکان پژوهش

پیشنهاد تعریف، آن هم در موضوعی که مایه تعلق خاطر دانشمندان در گستره‌ها و رشته‌های مختلف است، مخاطره‌آمیز به نظر می‌رسد. اگرچه نمی‌توان هویت پژوهش را به وسیله تعریفی عاری از مناقشه نشان داد، ضرورت تمایز پژوهش از امور مشتبه و متشابه، تلاش برای ارائه تعریفی کارآمد را موجه می‌سازد. برای نیل به چنین مقصودی می‌توان آنچه را مایه قوام پژوهش است و آن را از فرآیند عام تفکر، آموزش، اطلاع‌رسانی، ترویج و مطالعات پراکنده متمایز می‌سازد، به عنوان ارکان تعریف بیان کرد.

^۱ سیف نراقی، نادر، روش‌های تحقیق در علوم انسانی، تهران، ناشر: مؤلف، ۱۳۵۹، ص ۱۱.

^۲ همان، ص ۱۲.

^۳ کرلینجر، آلفرد، مبانی پژوهش در علوم رفتاری، ترجمه حسن پاشا شریفی و جعفر نجفی‌زند، تهران، آوای نور، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۱.

^۴ دیوئی، جان، منطق: تئوری تحقیق، ترجمه علی شریعتمداری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹، ص ۱۳۴.

^۵ فرانکفورد، چاوا و دیوید نجمپاس، روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران، سروش، ۱۳۸۱، ص ۳۰ و ۳۱.

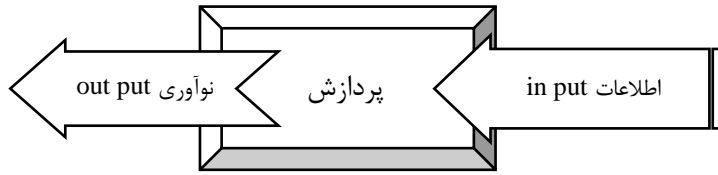
جدول زیر تعریف پژوهش و انواع ارکان آن را نشان می‌دهد.

تعریف پژوهش

پژوهش فرآیند پردازش اطلاعات، برخوردار از انتظام، متعلق به گستره خاصی از علوم و دارای هویت جمعی است که به نوآوری می‌انجامد.

پژوهش براساس تعریف یاد شده، فرآیند مسئله‌محوری است که از اطلاعات آغاز و به یافته‌ای جدید پایان می‌یابد. عبور از این آغاز تا آن انجام، پردازشی برخوردار از انتظام و سامان است. بنابراین، سه رکن اساسی پژوهش را می‌توان به دست آورد:

۱. اطلاعات؛
۲. پردازش؛
۳. نوآوری.

نمودار فرآیند پژوهش در نگاه اجمالی

تأکید بر فرآیند بودن پژوهش، تفاوت تعریف پیشنهادی را از دیگر تعریف‌های نشان می‌دهد. مراد از فرآیند بودن تحقیق این است که پژوهش فعالیتی مستمر، تدریجی و تشکیل شده از مراحل مختلف و مترتب است. موفقیت در هر مرحله‌ای در گرو کام‌یابی در مرحله پیشین است. این فرآیند، دارای مراحل مختلفی از مواجهه با مشکل، تبدیل آن به مسئله، صورت‌بندی مسئله، تدوین فرضیه، آزمون آن و... است که در مباحث آینده مورد بحث قرار خواهد گرفت.^۱

پردازش اطلاعات

پژوهش، فرآیندی است که اطلاعات را مورد پردازش قرار می‌دهد. از این جهت، فرقی بین پژوهش و تفکر در مفهوم عام کلمه نیست. فرآیند عام تفکر نیز پردازش اطلاعات برای حل

^۱ مقایسه کنید با نظر فرانکفورد و همکارانش که فرآیند پژوهش را در هفت مرحله ترسیم کرده‌اند؛ ر.ک: روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی، ص ۳۱.

مسئله است. هدف در تفکر، دستیابی به یافته جدید است. اطلاعات در یک تحلیل روش‌مند و پردازش نظام‌دار، به فرآورده‌ای نوین تبدیل می‌شود.

فرانسیس بیکن^۱ (۱۵۶۱-۱۶۲۶م)، در بیان اهمیت اطلاعات و پردازش در فرآیند تحقیق، بیان تمثیلی معروفی دارد. وی کسانی را که اهل تحقیق انگاشته می‌شوند، بر سه گروه می‌داند: مورچگان، عنکبوتان و زنبوران عسل برای تعمیم دادن به تمثیل بیکن و فراگیرتر کردن آن می‌توان گفت: کسانی که محقق انگاشته می‌شوند، چهار گروه‌اند:

گروه نخست، مورچگان‌اند که صرفاً به جمع‌آوری اطلاعات بسنده می‌کنند. در مباحث آتی بیان خواه شد که مراد از اطلاعات، مواد خام اولیه نیست، بلکه مقصود مواد شایسته و مناسب است. مورچگان نه مواد خام بلکه مواد شایسته را گزینش و جمع‌آوری می‌کنند. گروه نخست از محققان، مانند مورچگان، البته اگر هنر گزینش مواد شایسته را داشته باشند، به جمع‌آوری اطلاعات می‌پردازند. کتاب یا مقاله آنها صرفاً مجموعه‌ای از فیش‌ها و یادداشت‌های برگرفته از منابع و عاری از تحلیل، ترکیب و پردازش است.

گروه دوم، عنکبوتان‌اند که بدون جمع‌آوری اطلاعات، به تحلیل و پردازش می‌پردازند. حاصل پردازش بدون برخوردارگی از مواد شایسته، چیزی جز یاوه‌سرایی - و به تعبیر مرحوم زرین کوب - حرف مفت زدن نخواهد بود. سست‌ترین خانه‌ها، خانه عنکبوت است: «وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ» (عنکبوت/۴۱).

گروه سوم که در طبقه‌بندی بیکن نیامده‌اند، مگس‌صفت‌ها می‌باشند. آنان بر سفره تحقیقات دیگران می‌نشینند و به انتحال، سرقت و آلوده‌سازی تحقیق پژوهشگران می‌پردازند. «اما محقق را هیچ آفتی از این بدتر نیست که به سرقت و انتحال کار دیگران عادت کند».^۲ انتحال و سرقت در امر پژوهش، شکل‌های مختلف و عوامل گوناگون دارد، مانند صورت مصرح^۳ و صورت نقاب‌دار و توأم با مکاری.^۴

انتحال و سرقت، از جهت اخلاق حرفه‌ای، نکوهیده و مذموم است؛ زیرا موجب پایمال شدن حقوق مادی و معنوی پژوهشگران می‌شود. این امر علاوه بر بُعد اخلاق پژوهشی، از جهت دیگری مخرب‌تر است و آن، آلوده‌سازی تحقیق است. کسی که کتاب کامل دانشمندی را بدون تغییر به عنوان تحقیق پایان تحصیلات کارشناسی ارشد خود ارائه می‌کند، با کسی که همین

^۱ Francis Bacon

^۲ زرین کوب، عبدالحسین، یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، تهران، اساطیر، ۱۳۷۱، ص ۱۴.

^۳ plagiarism

^۴ paraphrase

کتاب را با تغییرات بی‌منا و التقاط حیرت‌آوری دگرگون می‌سازد و آن را به نام خود می‌خواند، در نکته‌ای مهم تفاوت دارد؛ زیرا دومی، علاوه بر سرقت، خلط و آلوده‌سازی نیز به بار می‌آورد. از این رو، تمثیل به مگس، روشنگر است.

چون مگس حاضر شود در هر طعام با وقاحت بی‌صدا و بی‌سلام^۱

گروه چهارم، زنبوران عسل‌اند که اولاً به جمع‌آوری مواد شایسته می‌پردازند و ثانیاً با تجزیه و تحلیل، آنها را به عصاره علم تبدیل می‌کنند. تولید علم، مرهون اطلاعات شایسته و پردازش نظام‌مند آنهاست. با بهره‌جستن از تعبیری که کانت^۲ (۱۷۲۴-۱۸۰۴م) در بیان نسبت بین شهود و مقوله‌های فاهمه دارد،^۳ می‌توان گفت: اطلاعات بدون پردازش، کور و عقیم است و پردازش بدون اطلاعات، تهی و یاهه است. پردازش، اطلاعات را معنادار می‌کند و اطلاعات، پردازش را بارور می‌سازد.

انتظام

پردازش اطلاعات که مقوم اصلی پژوهش است، حاجت به نظم و انضباط را نشان می‌دهد. مراد از انتظام، مفهومی وسیع‌تر و پیچیده‌تر از گونه‌ای نظام‌مندی است که در فرآیند عام تفکر وجود دارد. تحقیق به عنوان یک فرآیند، دارای چارچوب نظری معین و ضابطه و قواعدی مشخص است، به گونه‌ای که تخطی از آنها اطمینان ما به نتایج تحقیق را سلب می‌کند. آنچه پژوهش را از مطالعات پراکنده متمایز می‌سازد، نظام‌مند بودن تحقیق است. مهم‌ترین ویژگی نظام در تحقیق، جهان‌شمولی و همگانی بودن آن است. فرانسیس بیکن در ارغنون جدید نکته‌ای را در ضرورت انتظام یادآور می‌شود که در متون روایی سابقه فراوانی دارد:

آدم لنگی که راه راست می‌رود، از دونده چالاکی که راه کج می‌رود، زودتر به مقصد می‌رسد؛ و حتی کسی که راه کج می‌رود، هر اندازه فعال‌تر و تندروتر باشد، به همان اندازه، گمراه‌تر او از مقصود دورتر خواهد شد.^۴

۱. مولوی، مشنوی، تصحیح نیکلسون، تهران، مولی، ۱۳۷۰، دفتر دوم، بیت ۶۱۹.

۲. Immanuel Kant

۳. کانت، ایمانوئل، نقد عقل محض، چاپ دوم، ب ۷۵.

۴. Bacon, Francis, the New Organon, ed. By Fulton H. Andersen, New York, 1980, p.1, 16, 58-59.